

VII-IX. YÜZYILLARDA, EBEDÎ TAŞLARA KAZILI VERİLER IŞIĞINDA, TANRI-KAĞANLIK-BUDUN MÜNASEBETLERİ

A. Yılmaz SOYYER*

Öz

Eski Türk inanç yapısı, Yenisey, Orhun ve Budizm öncesi Uygur kitabelerine dayanılarak ortaya konulmak zorunluluğundadır. Buna belli bir ölçüde Divanu Lügati't-Türk ve İbn Fazlan'ın Seyahatnâmesi katkı sunabilir. Bir de, çoğunlukla tarafgir ve yabancı bir gözle değerlendirmelerde bulunmasına rağmen Çin Elyazmaları ender yardımcı kaynaklardan biri olarak karşımızda durmaktadır. Bütün bu kısıtlı kaynaklara titiz bir bakış açısıyla baktığımızda Eski Türk dininin, Türk hânedânı ve Türk karabudunu/ sıradan halkı meyânında farklı biçim ve derinlikte anlaşıldığı görülmektedir. Bu çerçevede, yüksek hânedân mensuplarının Tengricilik nitelendirmelerine uygun bir anlayışla inancı kabullendikleri; karabudunun yâni sıradan insanların ise, bir halk dîni biçiminde yaşadığı anlaşılmaktadır.

Orhun kitabelerinde karşılaşılabilecek en sık kullanılan kavramlardan birisi Tanrı'dır. Anıtı diktirip sözlerini ebedi taşlara kazıtan kağan, Tanrı'yı her fırsatta anmakta, böylelikle de Tanrı-kağan ilişkisini ortaya koymaktadır. Orhun ve Yenisey yazıtları da Tanrı-kağanlık ilişkileri konusunda bize birinci elden bilgiler sunmaktadır. *Tengri* kitabelerin ve Yenisey mezar taşlarının muhtelif yerlerinde *Tanrı*, *gök* ve *ilâhî-kutsal* anlamlara gelecek şekillerde kullanılmıştır. Burada Kağan'ın Tanrı gibi kutsal olduğu, ya da farklı bir söyleyişle ve Tengrici anlayışla Kağanın Tanrı'dan olduğu da rahatlıkla ifade edilebilir.

Eski Türkler, kağanlık ve halk seviyesinde, Tengri'nin vahdeti yâni yegâneliğini görünen her şeye tâzim etmektedir ifade etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Köktürk, Tengri, Tengricilik

---

* Yrd.Doç.Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

God-Khanate-People Relationships in the Light of Data Carved in the Eternal Stones, in VII-IXth Centurie

Abstract

The old Turkish belief structures should be based on the Yenisey, Orkhon and pre-buddhistic Uighur scripts. To a certain extent, Divanu Lügati't-Turk and the travel manuscripts of Ibn Fadlan could contribute to that issue. Furthermore; even though, the Chinese manuscripts often assert alienated observations and biased judgments, they should be accepted as a rare supporting resource. When these limited resources are considered with a through perspective, it can be seen that the old Turkish religion is perceived with different structures and depths in regard of the Turkish dynasty and the ordinary people respectively. Within this scope, it is understood that the belief the dynasty accept it as attribution stop an tengrisim while the ordinary people accept it as a public religion.

One of the most common terms encountered in Orkhon scripts is God, used frequently. The khan, who erects his monument and carves his words into stone, mentions about the God on alloccasions; thus the relationship between the God and the Khan is revealed. The scripts of Orkhun and Yenisey offers data about the relationship between the God and the Khan from primary sources. *Tengri* is used as signifying the meaning such as *God sky divine-holy* in the various places of Orkhon inscriptions and Yenisey gravestone. Herein, the Khan is holy like the God; in otherwords with a perspective of Tengrisim, that the khan is from the God can be stated.

Old Turks expressed the unity of God in the level of Khan and people as honouring him with every visible things.

Keywords: Kokturk, Tengri, Unity of Existence

GİRİŞ

Türk geleneğinde Tanrı-iktidar ilişkileri bilinen ilk Türk devleti olan Hunlardan Osmanlı Devleti'ne kadar hep ilk bakışta kendini ortaya koyan alışverişler olarak görünmektedir. Türk geleneğinde Tanrı'ya en ziyâde yakın olan kağan ve onun âilesi yâni Türk hânedânıdır. Kağanlığın hânedân mensupları arasında el değiştirmesi, Türk milletinin üzerinde hânedân değişikliğinin ise ancak kılınç suretiyle oluşu ve Tanrı'nın artık yeni hânedânı desteklediği iddiasının gündeme getirilerek bu değişikliğin sağlanabildiği bilinegelen bir durumdur.

Hunlar döneminde büyük hâkan Motun (Mete), m.ö. 176 yılında Çin hükümdarına yazdığı bir mektupta kendisini tahta Tanrı'nın çıkardığını bildirmektedir. Tanrı'nın/ göğün yardımı; kağanlığın asker ve atlarının yardımı sâyesinde civarda bulunan devletleri ve kabileleri yendiğini; bu suretle de bu

toplulukların Hunlaştırıldıklarını (Hunhulaştırıldıklarını) belirtmektedir.¹ Burada tanrı ve gök kavramlarının özdeş bir biçimde kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. Belgelerin Çince oluşundan dolayı bu özdeşliği kabul etmek zorunluluğu mevcuttur. Yine Hun döneminde bir Hun hâkanının düşmanı olan birine rastlayınca üzenlerinin üzerinde doğrularak, kollarını göğe kaldırıp başını yere eğerek *Ey Gök, onu bana teslim ettiğin için sana şükürler olsun* dediği bilinmektedir.² Hunlar da kağan kurbanını gök ile yere ve ruhlara sunmaktadır.³ Gumilev bu ruhların ebedî hakikatin ruhları olduğuna, sıradan ölümlere âit ruhlar olmadığına dikkat çekmektedir.⁴ Saymalıtış kaya resimleri arasında sıklıkla görülen güneş motifi muhtemelen bu anlayışın ifadesi olarak resmedilmiş bulunmaktadır.⁵ Burada gözleri ağzı burnu olan bir baş güneş ışınları çıkar biçimde çizilmiş ve bu başa basit surette gövde el ve ayaklar yapılmıştır(Çöpten adam).

I.TENGRİ'NİN MÂNÂLARI

Milâdî 8. yüzyılda dikilmiş bulunan Orhun ve Yenisey yazıtları Tanrı-kağanlık ilişkileri konusunda bize en açık ve birinci elden bilgileri sunmaktadır. Orhun kitabelerine üstünkörü bir göz gezdirmede bile karşılaşılabilecek en sık kullanılan kavramlardan birisi Tanrı'dır. Anıtı diktirip sözlerini hâk eden kağan ise Tanrı'yı her fırsatta anmakta böylelikle de Tanrı-kağan ilişkisini ortaya koymaktadır. Kültigin anıtının güney cephesi "*Tengri teg tengride bolmuş türük bilge kagan*"⁶ cümlesiyle başlar. Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları* adlı eserinde bu cümleyi "Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge kağanı"⁷ ifadesiyle günümüz Türkçesine aktarmaktadır. Muharrem Ergin de aynı şekilde "*Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge kağanı*"⁸ sözleriyle sadeleştirmektedir. Mehmet Ölmez ise "*ilâhî göğün yarattığı Türk Bilge Kağan*"⁹ biçiminde bir anlamlandırmaya gitmektedir. Talat Tekin, uzmanların diğer üçünden farklı bir bakışla "(Ben),

¹ P. Wilhelm Schmidt, "Eski Türklerin Dini", Çev. Sâdetin Buluç, *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XIII, İstanbul: 1964, s. 81

² Schmidt, a.g.e, s. 83

³ Schmidt, a.g.e, s. 84

⁴ Lev Nikololayeviç Gumilev, *Eski Türkler*, Çev. A. Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2004, s. 112

⁵

https://www.google.com.tr/search?q=saymal%C4%B1ta%C5%9F&newwindow=1&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwix2OCd_r3KAhXHLg8KHYGZAOMQ_AUIBygB&biw=1366&bih=643#imgrc=axr9R0L2pytygM%3A(22.01.2016)

⁶ H. Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, 1994, s.22

⁷ Orkun, a.g.e, s.22

⁸ Muharrem Ergin, *Orhun Âbideleri İnceleme*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2011, s. 3

⁹ Mehmet Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi, Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin-çeviri-sözlük*" Ankara: Bilgesu Yayınları, 2012, s. 90

Tanrı gibi (ve) Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Hakan"¹⁰ biçiminde çevirmektedir. Zaten kitâbedeki söyleyiş de aynen aktarıldığında açıkça "*Tanrı gibi Tanrı'da olmuş Türük Bilge Kağan*"¹¹ söyleyişi görülmektedir ki Talat Tekin, diğer uzmanlar gibi şahsî yorumlamaya gitmeyerek metni kelime kelime çevirme yolunu seçmiştir. Uygur Kağanlığı Dönemi yazıtlarından Tes Yazıtı'nda (750 ve 761'e târihlenmekte) "Tengride bolmuş el etmiş kağan oturdu el tuttu" şeklinde bir satır bulunmaktadır.¹² Burada da aynı mânâ son derece açık bir biçimde görülmektedir.

İlk metni Talat Tekin'in sadeleştirmesine uyarak anlamlandırmak en tercih edilir yol olarak gözükmektedir. "*Tengri*" kitabelerin ve Yenisey mezar taşlarının muhtelif yerlerinde "*Tanrı*"¹³, "*gök*"¹⁴ ve "*ilâhî-kutsal*"¹⁵ anlamlara gelecek şekillerde kullanılmıştır. İkinci metinde ise "tengride bolmuş" ibaresi görüşümüzü destekler mâhiyettedir. "Teğride bolmuş el etmiş bilge kağan" ibâresi, 753 yılında dikilen Tariat yazıtında da görülür. Bu kalıp ifâde Tanrı'dan olmanın ve il kurmanın kağanlık şartı olduğunu beyan eder gibidir. Çin imparatorunun Kül Tigin yazıtının Çince yüzünün baş kısmına yazdığı sözler de gök vurgusuyla başlamaktadır. İmparator: "*O mavi gök, yeryüzünü kaplayıp, her şeyi koruyup kollamıştır. Gök ve yer bir olup hayallerdeki güzel toplumu meydana getirmiştir.*" demektedir.¹⁶ Burada gök gibi gökten olmuş, Tanrı gibi gökten olmuş ya da Tanrı gibi Tanrı'dan olmuş aktarımlarının hepsi doğru kabul edilebilir.

Tonyukuk yazıtında geçen "*Gâlîba Tanrı Umay, Kutsal Yer Su (ruhları) bize yardımcı oluverdiler*" cümlesindeki *Tengri Umay* kavramının *kutsal, ilâhî, yüce* kelimeleriyle ifâde edilmesi doğru tavır olacaktır. Bu anlayış yalnızca Köktürk hânedânında ortaya çıkmış bir husus değildir. Hem yukarıda da bahsedildiği üzere Hun Türklüğünde hem de bu hânedânı yıkıp yerine kendi egemenliklerini kuran Uygurlar aynı inanç dâiresi içerisindeydiler. Bu biraz da Türk devletinin hânedândan hânedâna devir olurken milletin/budunun değişmediği; dolayısıyla inançları da mânâsına da gelmektedir. 752 yılına tarihlenen Taryat yazıtında henüz Budistleşmemiş Uygur kağanı "Tengride

¹⁰ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları, Kültigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, İstanbul: Simurg Yayınları, 1988, s. 34

¹¹ Tekin, a.g.e, s. 34

¹² Erhan Aydın, *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Konya: Kömen Yayınları, 2011, s.35

¹³ "*Tengri yarlıkadıkun üçün/ Tanrı buyurduğu için, kendim devletli olduğum için...*" Ergin, a.g.e, s.6, 7

¹⁴ "*Tengridekikünke, yerdeki elimke bükmedim/ Gökteki güneşe, yerdeki memleketime doymadım*" Orkun, a.g.e, s. 473

¹⁵ "*Tengri elim Ulug Şad'a adıldım/ İlâhî elimden, Ulug-Şad'dan ayrıldım*" Orkun, a.g.e, s. 527

¹⁶ Tuba Yalınkılıç, "Bir Dönemin İki Farklı Anlatımı- Kül Tigin Yazıtının Çince ve Türkçe Metinlerinin Karşılaştırılması" *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 2/4 Erzurum: 2013 s. 27-47*

bolmuş el etmiş Bilge Kağan” unvanını almakta¹⁷ ve Tanrı’nın kendisine “*Tengri böyle söylemiş: Senin elinde güç var, seni millet/budun tâyin etti*” şeklindeki hitabından söz etmektedir.¹⁸ Millet/ budun elbette ondaki kutu gördüğü için onun arkasında toplanmıştır. Bilge Kağan’ın ölümünden sonra bengü taşı diktirecek olan küçük oğluna “Tengri” ismini vermesi de kayda değer bir husustur. Burada *ulu, yüce, ilâhî* mânâları yanısıra Tanrı’nın gücünde oluşun ifade edilmiş olması da ihtimal dışı olarak görülmemelidir.¹⁹

Bömbögör yazıtı olarak bilinen ve II. Köktürk hânedânı zamanında dikildiği düşünülen bir Türk konçuyuna ait mezar taşında ilkin “kutlu konçuyun, il bilge konçuyun...”²⁰ biçiminde ifâdeler bulunmaktadır. Takip eden satırda ise “üze tengrike asra yirke yüküntüküm bararti yangıltukum yok” (Üstte Tanrı’ya altta yere saygıyla eğildiğim/secde ettiğim var, sapmışlığım yok.) biçiminde bir söyleyiş mevcuttur²¹

Bütün bu yazıtlardaki Tanrı yaklaşımı ele alındığında bir mutlak tek Tanrı inancının bulunduğu ama yer ve yer sublara da tazîm edildiği apaçık ortadadır. İbn Fazlan Seyahatnâmesi’nde, Türkler’in bir kolu olan Oğuzlar’dan bahsedilirken aralarından birinin zulme uğradığında veya başına kötü bir şey geldiğinde başını semaya doğru kaldırarak ‘bir Tanrı’ dediği belirtilmektedir.²² Tanrı (Tengri) Kaşgarlı Mahmûd’un muhteşem sözlüğü Divanü Lügati’t-Türk’te ilk mânâ olarak Allah kavramıyla ifâde edilmektedir. Kaşgarlı kâfirlerin yâni Kök Tengri’ye inananların göğe tanrı dediklerini, azametli gördükleri her şeye, dağa ağaca secde ettiklerini belirtmektedir.²³ Bu açıklamalar da yukarıdaki yazıt ifadeleriyle uygun düşmektedir. Aynı şekilde İbn Fazlan’ın Seyahatnamesinde de Türklerin kendilerine bir iyilik yapanlara secde ettiklerinden bahsetmektedir.²⁴

¹⁷ Arpat Berta, *Sözlerimi İyi Dinleyin...* Türk ve Uygur Runik Yazıtları’nın Karşılaştırmalı Yayını, çev: E.Yılmaz, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010, s.253

¹⁸ Berta, a.g.e, s.253

¹⁹ Tekin, a.g.e, s.13

²⁰ Hatice Şirin User, “Bömbögör Yazıtı, Bir Türk Konçuyunun Mezar Taşı”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, S:7, Güz 2010, s. 64

²¹ User, a.g.e., s.64

²² Ramazan Şeşen, *İbn Fazlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010, s.10

²³ Kaşgarlı Mahmûd, *Divanü Lügati’t-Türk*, çev. S. Erdi vd, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2005, s. 551; Metinde söz konusu olan “secde etme” yakın geçmişte ve günümüzde tasavvuf erbabınca “niyâz” adı verilen eğilme ya da yere kapanma fiili olmalıdır. Bkz. Niyaz, “Bir büyüğün veya tarikatlarda dervişlerin şeyh efendi ve tarikat büyükleri huzûrunda saygı ve bağlılık ifâdesi olarak verdikleri selâm ve yaptıkları baş eğme, eşik öpme, diz öpme vb. hareketler: Burada baş eğerek durdu. Konuşmak için melik tarafından izin verilince “selâm” diye niyazda bulundular (Taarruf Terc.) İlhan Ayverdi, *Kubbealtı Lügati Misalli Büyük Sözlük*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2008

²⁴ Şeşen, a.g.e, s.14

II. TÜRÜK TENGRİSİ

Türk dîni denilince bulunabilecek en tutarlı ve anlamlı malzeme “Türk Tanrısı” na âit olanlardır. Günümüzde dahî bu inancın Tengricilik olarak adlandırılmasında bu kavramın inancın yegâne belirleyicisi olmasındaki etkisini göz önünde bulundurmamak elzemdir.

Tengri ile ilgili olarak “*Türük Tengrisi*”²⁵ deyimini de kitabelerde geçmektedir. İlk bakışta millî bir tanrı nitelendirmesi olarak görülebilecek bu ifade “türük”²⁶ kelimesinin metinlerde geçen diğer kullanılışlarına dikkat edilmesiyle anlam farklılıklarıyla karşılaşılmaktadır. *Türük* biçiminde isimlendirme bir inanca girişi de işâret edebilecek yapıdadır. “*Türgiş kağan türükümüz için biziğe yanultukın için kağanı ölti....*” cümlesine Mehmet Ölmez “müttefik” anlamı vermektedir. “*Türgiş hakanı türükümüz/ müttefikimiz dolayı hatalarından dolayı hakanları öldü*” [Kültigin, D, 19]²⁷ Talat Tekin ise “*Türgiş hakanı kendi Türükümüz, kendi halkımız idi, bilgisizliği yüzünden bize hatalı hareket ettiğinden hakanları öldü*”²⁸ şeklinde bir sadeleştirmeye kavramı *Türükümüz, halkımız* biçiminde anlamaktadır. Bu cümle konunun belki de en önemli cümlelerinden biri olarak durmaktadır. Türgişler de zâten Kök Türklerle aynı dili konuşan, muhtemelen yakın obalarda yaşayan bir topluluktur; bunlara *budunum/milletim* anlamına gelen *Türüküm* demek çok da gerekli görünmemektedir. *Türükümüz* vurgusu inançdaşlık teyidi olarak daha mantıklı görünmektedir.

Böyle bakıldığı zaman *Türük Tengrisi* mefhumu da yerli yerine oturmaktadır. *Türük*, Kök Tengri inancının adıyla zamanla bu inanca inanıp, Türkçe konuşan unsurlara verilen bir isim olmuştur. Çinlilerin Wei-shu salnâmesi Türk dînine âit umdelerden ilkinin, güneşin ülkenin üzerine doğuşunu simgeleyen Han’ın otağına doğudan girilerek olduğunu; ikinci uygulamanın devlet erkânı tarafından “atalar mağarası” denilen yere kurbanlar kesilmesiyle yapıldığını ve üçüncü ibadetin beşinci ayın yâni Mayıs ayının 10’u ile 20’si arasında yılda bir defa kara budunun nehrin kenarında toplanarak göğün ruhuna kurban kesmesi biçimindedir. 4. Husus ise bir ibadetten ziyade bir inanıştır. Ötüken’in 500 metre kadar batısında bulunan ve zirvesinde ot bitmeyen bir dağ ülkenin koruyucu ruhu kabul etmektedirler.²⁹

²⁵ “*Üze Türük Tengrisi/ Üste Türk Tanrısı*” Tekin, a.g.e, s.40.

²⁶ Bu kavram Dr. Sait Başer tarafından yetkinlikle “töre ve törümek/türemek” kelimesiyle ilişkilendirilmiş ve Orhun Kitâbelerindeki bu kullanım, kitabelerden 300 yıl sonra İslâmî dönemde yazılmış bulunan Kutadgu Bilig yardımıyla açıklanarak Türk kavramının bir inanç (vahdet inancı) olduğu belirtilmiştir. Bkz. Sait Başer, *Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre*, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 2011; Sait Başer, *Kök Tengri Gök Tanrı’nın Sifatlarına Esmâü’l Hüsnâ Açısından Bakış*, İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1991.

²⁷ Ölmez, a.g.e, s. 82.

²⁸ Tekin, a.g.e, s. 16.

²⁹ Gumilev, s.103.

III. HÂNE DÂN - TÖRE VE KUT

Bu Türk budunu/ milleti Türk kağanı tarafından yönetilmektedir ve bu yapılanma bir hanedandır. Yönetim, zaman zaman babadan oğula zaman zaman bir kardeşten diğerine geçmektedir.³⁰ Kağan dâima Kâatunla yâni eşiyile birlikte anılmaktadır. “*Üze Türk Tengrisi, Türk iduk yiri subu anca imiş. Türk budun yok bolmasun, tiyin budun bolcun tiyin kangım İleriş kağanı, ögüm İlbilge hatunug Tengri töpüsünde tutup yügerü götürmüş erinç*”³¹ dizesi Kağan ve Katun’un müştereken budun yâni millet için bir lütuf olduğunu ifade etmektedir. Kağanın yaptığı her şey Tanrı’nın arzu ve iradesiyedir. Mesela Tanrı kuvvet verdiği için kağanın ordusu kurtlar gibi güçlüdür.³² Tanrı lütfettiği için İlliyi ilsiz, kağanlıyı kağansızlaştırmış.³³ Bütün bunları yapabilmek için Kağanın töreyi hâkim kılması gerekmektedir. Kültigin yazıtı doğu yüzü 15. satırda “*Kangım kagan ança ilig törük kazanıp uça barmış*”³⁴ kazanılmış il ve töre olduğu zaman bu durum öyle sağlam olur ki bu durum ancak üstte gök basarsa, altta yer yarılırsa kaybedilir.³⁵ Elegest’teki Körtle Han Yazıtı’nda da “(Ey) budunum, çalışın çabalayın; ülkeyi, yasaları ve orduyu elden bırakmayın. Ne acı, ne yazık, (ey) halkım ve hanım!”³⁶ biçiminde bir yazıya rastlanmaktadır.

Töre Divanu Lügati’t-Türk’te *törü* şeklinde yazılıdır ve an’ane mânâsındadır. Kaşgarlı kelimeye örnek olarak *el kalır törü kalmas* atasözünü vermekte ve bunu da *Ülke terk edilir, ama töre terk edilmez* mânâsında kullanmaktadır. Bu atasözü, ataların törelerine bağlı kalmayı öğütlemek için kullanılır” sözleriyle îzah etmektedir.³⁷ Töre hanedanın iç tanziminde etkilidir, Tanrı kutuyla verilen iktidar töreyle tanzim olunur. “*babam hakan vefat ettiğinde ben sekiz yaşında kaldım. (...) töreye göre amcam hakan olarak oturdu* [Bilge Kağan, D,14]”³⁸ ibâresi bu durumu ortaya koymaktadır. Töre eğer bozulursa gelen felâketlere karşı atalarımızın dedelerimizin töresince eğitmek de hânedânın görevidir. [Bilge Kağan, D,12]³⁹

³⁰ “Ondan sonra erkek kardeşleri hükümdar olmuşlar şüphesiz, oğulları hükümdar olmuşlar şüphesiz [Kültikin Yazıtı-D, 6].” Tekin, a.g.e, s. 41.

³¹ “Yukarıda Türk tanrısı, Türk mukaddes yeri suyu öyle etmiş, Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İleriş kağanı, annem İlbilge hatunu göğün tepesinde tutup kaldırmış” Ergin, a.g.e, s. 9-10.

³² Ölmez, a.g.e, s. 94.

³³ Ergin, a.g.e, s. 13.

³⁴ “babam kağan öylece ili töreyi kazanıp uça varmış (ölmüş)” Ergin, a.g.e, s. 15.

³⁵ “*Ey Türk Oğuz beyleri halkı işitin, üstte gök çökmedikçe, **allta** yer delinmedikçe, senin ilini ve töreni kim bozabilirdi*” Tekin, a.g.e, s. 45.

³⁶ “k(a)ra : bod(u)n(u)m : k(a)t(1)gl(a)n(1)l] : el tör(ö) sü : ıdm(a)l] : yıta : (a)s(i)z (e)l(i)m : k(a)n(1)m” Talat Tekin, *Elegest (Körtle Han) Yazıtı, Türk Dilleri Araştırmaları* 5 ; Ankara: 1995, s. 19-32.

³⁷ Kaşgarlı, a.g.e, 587.

³⁸ Tekin, a.g.e, s. 67.

³⁹ Tekin, a.g.e, s. 67.

İktidar, kut sahibi hânedânın müteselsil olarak hakkıdır. Bilge kağan anıtı doğu yüzü 2. satırda: Üstte mâvi gök, altta yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında kişiöğlü yaratılmış. İnsanoğullarının üzerinde de atalarım, dedelerim Bumin Kağan, İstemi Kağan tahta oturmuş denilmektedir.⁴⁰

Orhun yazıtlarında görülen Tanrı-kağan ilişkileri çerçevesinde temel oluşturacak kavramlardan biri de *kuttur*. Kut kağan ve kâtonun Tanrı'dan kazandığı bir ulvilik, bu günü adlandırmayla bir “devlet”tir. Kültigin anıtında “*Tengri Yarlukadukın için özüm kutum bar için kağan olurtum*” [Kültigin, G,9] (Tanrı buyurduğu için kendim de kut sahibi olduğum için kağan oldum) cümlesi kayıtlıdır.⁴¹ Benzer biçimde yine aynı yazıtta “*Umay teg ögüm katun kutunga...*” Yâni (Umay gibi annem hatunun kutu sayesinde...) [Kültigin, D, 31]⁴² şeklinde bir söyleyiş bulunmaktadır.

Kut, Divanü Lugâti't-Türk'te *uğur, baht, talih, kutlug* olarak târif edilmektedir. Kuttamak, ise kut sahibi olmayı ifade etmektedir.⁴³ Günümüzde de *ilâhî feyiz, ilâhî tecelli, ilâhî lutuf* şeklinde açıklanmıştır.⁴⁴ Sait Başer ise kutun tanrı vergisi olduğunu vurguladıktan sonra sürekli olmadığını geldiği gibi gidebileceğini de söylemektedir. Burada kut sahibine düşen onun gitmemesi için gayret göstermektir.⁴⁵

İlteriş Kutluk Kağan'ın Çin esaretinden kurtulduktan sonra kağan olmasını Bilge Tonyukuk kendisinin temin ettiğini belirtmektedir. “ ‘Bunu kağan mı yapayım?’ dedim, düşündüm. İnsan zayıf boğalarla semiz boğaları uzaktan bilmek zorunda kalsa, hangilerinin semiz boğa, hangilerinin zayıf boğa olduklarını bilemez imiş diye öylece düşündüm. Ondan sonra Tanrı akıl verdiği için onu ben kağan yaptım” diyen vezir Tonyukuk, kendisine gelen ilâhî bir ilhamla doğru tercihi yaptığını ve iktidarı semiz boğa olan yâni makama lâyık olan Kutluk Kağan'a bıraktığını belirtmektedir [Tonyukuk, B, 5].⁴⁶ Burada belirtmese de rahatlıkla Bilge Tonyukuk'un İlteriş Kutluk Kağan'da kut gördüğü îması bulunmaktadır.

Tengri mefhumu en fazla hânedân mensuplarının yazıtlarında geçmektedir; bunlarının dışında *Tengri*'nin zikredildiği ender yazıtlardan biri Tonyukuk Âbidesidir. Sanki onun yardımına, lütfuna mazhar olmak, yâni bir nevî

⁴⁰ Tekin, a.g.e, s. 63.

⁴¹ Ergin, a.g.e, s. 6.

⁴² Tekin, a.g.e, s. 46.

⁴³ Kaşgarlı Mahmud, a.g.e, s. 455.

⁴⁴ Örnek: “Kut, varlığa ve insana mâhiyetini kazandıran Tanrı tecellisinin zuhûra çıkmasıdır; kut doğrudan doğruya Tanrı vergisidir, Tanrı'dandır (Sait Başer)” *Kubbealtı Lugatı*.

⁴⁵ Başer, *Kutadgu Bilig*'de... s. 86-88.

⁴⁶ Tekin, a.g.e, s. 83.

Tanrı'dan özel bir güç almak -istisnâları bulunmakla birlikte- hânedân mensuplarına özgü bir ayrıcalık gibi görünmektedir. Farklı bir bakış açısıyla bakıldığında ise bu *bengü taşları* dikenlerin; onun vârislerinin Tanrı kavramını vurgulamak akıllarına gelmemiş de olabileceği söylenebilir. Meselâ Kapgan Kağan döneminde yaşayan ve 80 yaşında ölen Apa Tarkan Çıkan Tunyukuk'a âit Küli Çor Yazıtı'nda (722), hanedâna mensup olmayan bu komutanın hayatı, seferleri, savaşları, katıldığı avlar bütün teferruatıyla anlatıldığı halde bir tek kere bile *Tengri* kavramı kullanılmamıştır.⁴⁷ Aynı şekilde Süci Yazıtında da *Tengri* ismine tesadüf edilmemektedir. Buyla Kutluk Yargan adlı ve Kırgız asıllı bir elçinin mezar taşı olan bu yazıt onun zenginliklerini, kardeşlerinin, oğullarının, kızlarının çokluğunu anlatmaktadır.⁴⁸ Oysa Bilge Kağan'ın oğlu Uygur İlteberi Moyun Çor'un anıtında *Tengri* kelimesine rastlanmaktadır. Hânedân mensubu olup Uygurları yönetmesi için tâyin edilmiş olan bu yöneticinin âbidesinde daha ilk satırlar "*Tengri'de bolmuş il etmiş Bilge Kağan...*"⁴⁹, "*Tanrı'da olmuş İletmiş Bile Kağan'ın....*"⁵⁰ cümlesiyle başlamaktadır. İlerideki satırlarda Tanrı'nın düşmanlarını yakalayarak ona yardımcı olduğundan söz etmektedir. Bu yazıtta *yer ayu berti anda sançtım (yer buyurdu orada mızrakladım)* şeklinde bir ifâdeye de tesadüf edilmektedir. Burada yerin kendisine *mızrakla* dediği ve onun da denileni yaptığı mânâsı çıkmaktadır. Bu da *yer sublarla* yâni yerin ruhuyla ilgili bir durum olarak gözükmektedir.⁵¹

Sublar kavramı kelimeden anlaşılacağı üzere su demekse de metin bağlamına bakıldığında yerin ruhu, ya da yerdeki suların ruhu mânâsını düşünmek pek âlâ mümkündür. Bu subları ilkel inanç biçimlerindeki tanrılar, yardımcı tanrılar ve tanrının âile topluluğu biçiminde görmek taş kazılı Türk metinleri dikkatle incelendiğinde çok fazla zorlama olacaktır. Dünya'nın çeşitli bölgelerinde bu tip inanışların bulunması, Kadîm Türk Yurdu'nda da bunların bulunacağı anlamına gelmez ve bu dayanaklarla taş kazılı Türk metinlerini yorumlamak, Türk inancını karmakarışık bir hâle sokmaktan başka bir işe yaramayacaktır.

IV. HÂNE DÂN VE KARABUDUN

Sıradan komutanların mezar taşı kitâbelerinde *tengri* lafzı bazen, yukarıdaki satırlarda anlamını açıkladığımız üzere, *tengri elimke* yâni kutsal memleketim kavramında kullanılmaktadır. Örneğin Uyuk Tarlak⁵² Uyuk Turan⁵³

⁴⁷ Berta, a.g.e, s. 30.

⁴⁸ Ölmez, a.g.e, s. 287.

⁴⁹ Ölmez, a.g.e, s. 268.

⁵⁰ Ölmez, a.g.e, s. 274.

⁵¹ Ölmez, a.g.e, s. 275.

⁵² Fikret Yıldırım vd., *Yenişey Kırgızistan Yazıtları ve İrk Bitig*, Ankara: BilgeSu Yayınları, 2013, s. 23.

⁵³ Yıldırım vd, a.g.e, s. 28.

ve İyme-I⁵⁴ yazıtlarında bu kullanım tespit edilmiş bulunmaktadır. Bu tür mezar taşı yazıtlarında taşı yazdırıp dikenler, ölenin öldüğü yaşı, dünya güzelliklerinden, güneşten aydan ayrıldığını; malına mülküne doyamadığını belirtmekte ve hemen hemen pek çoğunda halkından ve hânından ayrıldığı için üzüntüde olduğu vurgulanmaktadır.⁵⁵ Burada son derece sıkı bir askerî hiyerarşi geçerli görülmektedir. Küçük rütbeli subaysa beyine⁵⁶, beyse yâni yüksek rütbeliyse hânına hasret gittiği kayıtlıdır. Bu hiyerarşik bağlılık Çöyr yazıtında da etkisini ortaya koymaktadır. Toluk isimli bir er “*İl Teriş Kağan’a tâbi olun; öğünerek sevinerek hayat sürün*” demektedir. Bu satır, bir askerın Kağanına sevgisini ve bağlılığını ortaya koyan güçlü bir cümledir.⁵⁷

Az sayıda da olsa düşük rütbeli komutan mezar taşlarında “mutlak yaratıcı” yâni Allah mânâsındaki Tengri kelimesiyle karşılaşılmaktadır. Uybat-III şeklinde isimlendirilmiş bir Yenisey Vâdisi mezar taşında “üze Tengri yarlıkadı...” “*üstte Tanrı lutfetti...*” tümcesi bulunmaktadır.⁵⁸ Altın Köl-I isimli mezar taşında ise “*bizi erklig adırtı...*” “bizi güçlü/kuvvetli (olan) ayırdı” biçiminde bir ifâdeyle sanki “güçlü Tanrı”ya telmihte bulunuluyor gibidir.⁵⁹ Tuba-II yazıtında “*Tengrim çök bizge*” yazısı bulunmakta ve bunu dil uzmanlarından Sema Barutçu Özönder; “*Tanrım yardım et bize*” şeklinde anlamlandırmaktadır.⁶⁰ Elegest III adlı kitabede “Kök Tengri’de boltum er ol kanurı törümüş” “*Kök Tanrı’da oldum (yaratıldım) o han erkek yaratılmış*” yazılıdır. “*o han*” kelimesi bu yazılı taşın da bir hânedan mensubuna âit olabileceğini düşündürmektedir. Böyle olunca da Kök Tanrı’da olmak bu makalenin tezini güçlendirmektedir.

Türk Hânedanı, bilhassa kağanla kâton Tanrı tarafından özel muameleye tâbi tutulan; kendilerine yardımlar, lütuflar sunulan kişilerdir. Onlar da bunun farkındadırlar. Bu farkındalık çevrelerinin ve halkın da bilincinde yer bulmuştur; bu bengü taşları dikenler çoğu kere ölenin ardında bıraktığı yakınları ve çevresidir. Bilge Kağan ve Tonyukuk’un yazıtları daha sağlıklarında hazırlanıp yazılmış görünseler de diğer komutanların taşları ölümlerinden sonra dikilmişlerdir.

⁵⁴ Yıldırım vd, a.g.e, s.162.

⁵⁵ Yıldırım vd, a.g.e, s. 45.

⁵⁶ “*kudretili beyimden ayrıldım*” Yıldırım. F vd, a.g.e, s. 57.

⁵⁷ Sema Barutçu Özönder, “Çöyr Yazıtı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, III, Ankara: 2006 s. 113.

⁵⁸ Yıldırım vd, a.g.e, s. 93.

⁵⁹ Yıldırım vd, a.g.e, s. 83.

⁶⁰ Yıldırım vd, a.g.e, s. 100; Sema Barutçu Özönder, “Yenisey Kitabeleri ve Yer Sular”, *Journal of Turkish Studies*, II, Erzurum: 1998 s. 171.

Tamamen dikili bengü taşlara dayanarak hânedânın bir asil sınıf olarak Tengri'yle alış veriş ve onu yüceltmede sıradan insanlara nispeten daha gayretli ve istekli oluşları rahatlıkla söylenilebilir. Bu konudaki en mühim çağdaş dayanağımız ise Rus Türklük bilimci Gumilevdir.

Gumilev Çin yazmalarından Wei-Shu'ya dayanarak Türkler'in çeşitli milletlere mensup kabilelerden teşekkül ettiğini; geleceğin devlet erkânı olan Açina'nın "beşyüz ailesi" ile (yine kendileri gibi Türkçe konuşan insanların yaşadığı) Güney Altay eteklerine, (bugün Çin'in güneydoğusunda yer alan) Ordos'tan gelip yerleştiklerini ifade etmektedir. O'na göre bu iki toplum çabukça birbiriyle kaynaştıysa da VII. Yüzyıla kadar yine de asilzadeler ve halk grubu şeklinde ayrı kalmışlardır. Yönetici sınıfta görevin miras yoluyla intikali sağlanmış ve asillerin kızlarının halktan kişilerle evlenmeleri yasaklanmıştır.⁶¹ İbn Fazlan kitabelerin dikilişinden yaklaşık 200 sene sonra yaptığı seyahatte rastladığı bu tür avama mensup Türkleri anlatmaktadır. İbn Fazlan bunların yolunu şaşırılmış eşekler gibi hiçbir dine inanmadıklarını, hiçbir kitaba başvurmadıklarını, akıllarına göre hareket edip hiçbir şeye ibadet etmediklerini kaydetmektedir.⁶²

Bu asil sınıfın varlığı bütün Türk devletlerinde görülen bir durumdur. Selçuklularda ve Osmanlılarda vaziyet böyledir, hatta devlet hâline gelememiş beyliklerde bile asil sınıf çok önemlidir. Mesela Karamanoğulları bu yapılanmalardan biridir ve beylik halkı da bey âilesinin ismiyle anılmaktadır.

Kağan âilesi yâni Türk Hânedânı'nın eğitimli kişilerden meydana geldiği görülmektedir. Mesela Yuluğ Tigin bizzat bir yazıtı hak edecek kadar maharetlidir. Ancak bu iyi eğitimli olma durumu karabudun/sıradan halk için çok fazla söz konusu olmayabilir. Din konusunda da durumun farklı olmadığı yazılı Çin kaynaklarında kayıtlıdır. Çin kaynakları Tu-cüe (Türk)ler hakkında "*yazıları yoktur, sayılar için çetele kullanırlar, bu gibi vesikalar ok ucu ile balmumu üzerinde damgalanırlar*"⁶³ denilmek suretiyle Türklerin avam kısmını anlatıyor olmalıdır. Çünkü Çinlilerin Orhun kitabelerini biliyor oldukları apaçık bir gerçekliktir. Eberhard'ın kaydettiği üzere Çin elyazmaları Türklerin ruhlara inandıklarını, büyücülere hürmet gösterdiklerini yazmaktadır; bu kaynaklar Tu-cüelerin mabetlerinin olmadığını Tanrı tasvirlerini keçeden yaparak iç yağıyla yağladıklarını, bir sırtın üzerine diktiklerini belirtmektedir. Burada da bir karabudun inancı mevzubahis olmalıdır. Eğitimli kitlelerin Tanrı ve evren algılamaları sıradan halk tabakalarına kadar yayıldığında farklılaşp bir puta veyâ tabiata tapma hâline dönüşebilir.

---

⁶¹ Gumilev, a.g.e, s. 105.

⁶² Şeşen, a.g.e, s. 14.

⁶³ D.W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, çev. N. Uluğtuğ, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996, s.86.

SONUÇ

Sonuç olarak, bu makalede Eski Türkler’de hânedân-Tanrı ve karabudun ilişkileri konusunda birinci el kaynaklara dayanarak bir anlama çalışması yapıldığı belirtilmelidir. Bu bağlamda Türk dîninin bir *tek tanrılı din* olduğu söylenilebilir; hattâ bu inanç sistemi Kağan’da, gökte, yerde, ağaçlarda, dağlarda ruh hâlinde görünen Tengri’den ibâret bir anlayıştır. Bütün dinlerde simgeler ve simgelerin ötesindeki/ arkasındaki mânâlar bulunduğu bir gerçekliktir. Tapınma ya da en hafif deyişle tâzim önde görülen, teccüm eden şekle değil onun temsil ettiği mânâ bütünlüğüdür. Nasıl ki günümüz Hristiyanları Mesih tasvirinin önünde eğilirken, onun ardındaki mânâ olan Tanrı’ya ve yine nasıl ki Müslümanlar Kâbenin etrafında dönerken bir *küpe* değil onda temsil olunan Allah’a ibadet ediyorsa Türk dîni mensupları da Tengri’ye yani Allah’a yönelmektedir. Eski Türk inancındaki Tengri, İslâm’da ortaya çıktığı biçimiyle – Allah olarak- mevcuttur denilemez; bu gelişmemiş bir inanış çerçevesinde değerlendirilmelidir. İslam dinindeki din adamı- Allah münâsebeti de bu inançta –bu taşlar çerçevesinde- görülmemektedir. En azından şu an var olan malzemeye bakarak tam gelişmiş bir ilâhî dinin mevcudiyetinden bahsetmek mümkün değildir.

Eski Türklerde hânedân ve karabudun farklılaşmasının inançları algılamada da ortaya çıktığı muhakkaktır. Günümüz tasavvuf erbâbı, ya da sıradan Müslümanlarının küçük bir kısmı herhangi bir sembole ihtiyaç duymaksızın Allah’a ibadet ederken, pek çok kişi de ağaçlara bez bağlamakta ve evliyâ kabirlerine dua edip dileklerde bulunmaktadır. Eski Türkler’de karabudunun durumu da aynı olmalıdır. Bu bir algı seviyesi meselesinden ibârettir. Kısacası Eski Türkler, kağanlık seviyesinde Tengri’yi onun vahdetini, yâni yegâneliğini gördükleri her şeye tâzim ederek algılamaktadır. Karabudun ise gördükleri nesnelere ardındaki Tengri yerine, surete (ağaca, dağa, kağan’a, insana) saygı gösteriyor olmalıydılar.

KAYNAKÇA

Aydın, Erhan, *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Konya: Kömen Yayınları, 2011.

Ayverdi, İlhan, *Kubbealtı Lugatı Misalli Büyük Sözlük*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2008.

Başer, Sait, *Kök Tengri gök Tanrı'nın Sıfatlarına Esmâü'l Hüsnâ Açısından Bakış*, İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1991.

Başer, Sait, *Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre*, İstanbul: İrfan Yayıncılık, 2011.

Berta, Arpat, *Sözlerimi İyi Dinleyin... Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*, Çev: E. Yılmaz, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010.

- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2000.
- Demirli, Ekrem, “Vahdet-i Vücut”, *DİA*, 42, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Ergin, Muharrem, *Orhun Âbideleri İnceleme*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2011.
- Gumilev, Lev Nikololayeviç, *Eski Türkler*, Çev: A.Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2004.
- Kaşgarlı Mahmûd, *Divanü Lugati't-Türk*, Çev: S. Erdi, S.T. Yurtsever, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.
- Kaşgarlı Mahmûd, *Divanü Lugati't-Türk*, Çev: Besim Atalay, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.
- Orkun, H. Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994.
- Ölmez, Mehmet, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi, Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük*, BilgeSu Yayınları, Ankara, 2012.
- Özönder, Sema Barutçu, “Yenisey Kitabeleri ve Yer Sular”, *Journal of Turkish Studies*, II, Erzurum: 1998. s.171-184
- Özönder, Sema Barutçu, “Çöyr Yazıtı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, III, Ankara: 2006, s. 108-124
- Schimmel, Annemarie, *Tanrı'nın Yeryüzündeki İşaretleri İslamın Görüngübilimsel Yaklaşımı*, Çev: Ekrem Demirli, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2004.
- Schmidt, P. Wilhelm, “Eski Türklerin Dini”, Çev. Sâdettin Buluç, *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XIII, İstanbul: 1964.
- User, Hatice Şirin, “Bömbögör Yazıtı, Bir Türk Konçuyunun Mezar Taşı”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, S:7, Güz 2010.
- Yıldırım Fikret; Aydın Erhan; Alimov Risbek; *Yenisey Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*, Ankara: BilgeSu Yayınları, 2013.